

Literature Research Quarterly

Vol. 12, No. 4,

Winter 2025

pp. 163-191

Original Article

Parvin Etesami's Poetry from the Perspective of Intra-culture and Extra-culture: A Comparative Literature Study

Mansour Pirani*

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Beheshti University, Tehran, Ira.

Received date: 2024-10-26

Accepted date: 2025-01-12

Abstract

Parvin E'tesami's poetry from the perspective of the intra-cultural and extra-cultural period (with the approach of comparative literature). Parvin E'tesami, a modernist and classical poet, despite her short life, left behind a fruitful and influential poems that were effective in promoting mental, intellectual, and cultural health, especially in the literary and artistic fields, as well as in preserving the social order and in the growth of the spiritual of Iranian society. If we leave aside the gender view and examine Parvin's poems from the perspective of poetic art, we can better understand the art of this concerned person who is in pain. According to human nature and, as a result, femininity sense, Parvin uses her poetic art more in the service of human teachings and illumination within man than her artistic expression. This article seeks to investigate the origins of the intellectual teachings and enlightened philosophy of this rare poetess. For this purpose, Parvin Etsami's poetry is analyzed and described, with the approach of comparative literature, from two perspectives: intra-cultural and extra-cultural, study culture and:- Intra-cultural factors and elements that caused the birth and growth of Pravin's thought and the formation and growth of his artistic personality; and also

The extra-cultural elements and factors that led to the formation of the

*Corresponding Author's E-mail: m_pirani@sbu.ac.ir

worldview and artistic attitude of the poet are discussed and investigated and its sources are explained.

Keywords: Parvin E'tesami, intra-cultural, extra-cultural, elements, sources, worldview

Extended Abstract

Introduction

Reading literary works with a literary criticism approach opens up new perspectives on the world of the text and the author's worldview to readers and communicates the diverse voices hidden in the texts to the audience, especially since it helps the texts to be reread and utilized in light of the necessities and needs of today's man and society. Parvin's poetry, which contains wisdom and morality, is also cultivated and studied in an educational manner and, like the poetry of most reformist critical poets, is a function of the variables of social changes; in terms of thought and content, she is a modernist poet, but because of her affinity with ancient literary works and classical poets and her association with ancient and classical poets, she is traditionalist. She organizes new poetic themes and subjects in an ancient form, style, and context, and most of these poetic themes and subjects are derived from ancient Persian literary works and also from Western literature through translation. In her poems, Parvin Etesami, while expressing consoling wisdom and mysticism, guides the human soul through the path of effort, action, and hope, seizing time, acquiring perfection, art, and virtues, towards evolution and transcendence. Realism, rationality, will, and human responsibility for one's destiny form the foundation of her social outlook; relying on work and effort, and avoiding illusions are among her poetic themes that are also in harmony with the needs of the modern era.

Research objectives and question

This study seeks to examine the intellectual origins, moral and human teachings, artistic enlightenment, and the potential of Parvin Etesami's poetry. For this purpose, it rereads Parvin's poetry with the approach of comparative criticism from the perspective of intra-cultural and extra-cultural perspectives, which are common approaches in the science of comparative literature, and shows examples of the

intellectual origins of Parvin Etesami's poetry, and examines the elements and factors effective in the creation and construction of the poems of this innovative and rare poetess, thus,. The question of this research is: Where do Parvin Etesami's intellectual sources and poetic themes come from and where do they originate?

Main Discussion

In Parvin Etesami's time - as in the times before her - literature and art played a central role, holding the reins of power and guided the collective wisdom of society; prominent poets and writers were the pioneers and standard-bearers of intellectual and cultural interests and national interests. Often, scientific (=humanities) and literary figures were at the forefront of the work, and their presence and influence were also evident in society, which in the study is interpreted as an intracultural influence. Parvin's poetry was derived and adapted from two sources within the intracultural context: first, from ancient Persian literature and literary works (the thoughts and poems of poets such as Ferdowsi, Naser Khosrow, Sana'i, Attar, Sa'di, and Rumi), and the other two were through correspondence and meetings with scientific and literary figures of her time. In addition to language and style, she is influenced by environmental, social factors, methods, and educational and training conditions of the poet's time. Also, due to the understanding of the presence of figures such as Malek-ul-Shu'ara Bahar, Yahya Dolatabadi and Rashid Yasemi, the archaism that dominated the intellectual-artistic atmosphere that prevailed at that time, and it was through these traditionalist poets that today the echoes of Ferdowsi, Sana'i, Naser Khosrow Rumi and Sa'di can be heard beyond Parvin's poems. Despite her modernism in the meaning of literary thought, Parvin composed poetry in the style and language of the ancients, but in her poems she sought new meanings and themes that were appropriate for her time, and in this study, she did not confine herself solely to the culture and literary works of her own culture and language, but also benefited from the literary works, thought and literature of other nations; therefore, from an extracultural perspective, Parvin Etesami, through her familiarity with Western literature, has taken and adapted the themes of many of her poems from the literature of other nations.

She was often familiar with the works and literary pieces of European literature, including the fables of Aesop and La Fontaine, through the literary translations of

her father, Yusuf Etesam al-Mulk, and made the themes of many of these fables, which coincidentally were compatible with the taste of Persian speakers and the development and social order of Iranians, the yeast of her slogan, and in this way, by creating critical and thought-provoking poems, she added to the leaves and fruits of the strong and rooted tree of Persian literature. For example, the poem *Yad Yaran* (To a Mummy) is an example of Parvin's successful poems, which, by adapting Yusuf Etesam al-Mulk's translation of Horatio Smith's poem, became the theme for Parvin to create a literary piece. Acceptance and reception of literary works of other nations in other literature, especially at certain times, is a direct and inseparable part of literary taste and, as a result, the formation of the audience's literary and artistic thinking and personality, as well as the growth of the native author's own artistic and critical awareness.

Research findings and Conclusion

In examining the intellectual sources and poetic themes of Parvin Etesami, the author came to the following findings in brief:

1. Considering Parvin's worldview in expressing human, intellectual, artistic, and literary issues in her poems, she has gone beyond the boundaries of national literature and has also considered and benefited from the literature of other nations.

2. In utilizing the literary works of other nations, she has often benefited from an Eastern perspective (emotional, sentimental, and humane) but has given them a local flavor.

3. In finding her poetic ideas and themes, Parvin has mainly sought genuine and common human issues within the global context, not within the confines of her national literature. In this matter, regardless of the degree of success, and the judgment about it, initiation has great value and importance. So, The conclusion is that Parvin, by using her genius and creativity, was able to combine and combine some literary concepts and themes, and create a blessed connection between Persian (Iranian) literature and the literature of other nations, and is among the influential people in the field of comparative literature knowledge, who has played and continues to play a great role in eliminating egoism, unconscious prejudices, establishing peace and communication, as well as connecting and bringing nations closer to each other

شعر پروین اعتصامی از منظر دورن‌فرهنگی و برون‌فرهنگی (با رویکرد ادبیات تطبیقی)

منصور پیرانی*

عضو هیئت علمی گروه زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۲

دریافت: ۱۴۰۳/۸/۵

چکیده

پروین اعتصامی شاعره کهن‌گرای نواندیش، با وجود عمر کوتاه، اشعار پربار و تأثیرگذاری از خود به جا گذاشت که در سلامت روانی، رشد فکری و فرهنگی به ویژه در ساحت ادبی و هنری، همچنین در پاسداشت سامان اجتماعی جامعه ایران، مؤثر واقع شد. اگر نگاه جنسیتی را کنار نهاده، اشعار پروین را از منظر هنر شاعرانگی بنگریم، بهتر می‌توانیم هنر این شاعر دغدغه‌مند صاحب‌درد را دریابیم؛ پروین بنا به سرشت پاک انسانی و به تعبیر، حس مادرانگی، مایه و هنر شاعری خود را بیشتر در خدمت رشد، تعالیم انسانی و روشنایی درون انسان به کار برد تا نمود وجوه هنری آن. این مقاله در پی آن است تا ریشه و منشأ تعالیم اخلاقی، فکری و فلسفه روشن‌اندیشی این شاعره نواندیش را بررسی کند، بدین منظور شعر پروین را به روش تحلیلی-توصیفی، با رویکرد ادبیات تطبیقی، از دو منظر: دورن‌فرهنگی و برون‌فرهنگی مطالعه و:

- عناصر دورن‌فرهنگی که موجب زایش و رویش اندیشه پروین اعتصامی و عوامل شکل‌گیری و رشد شخصیت هنری (شاعرانگی) وی شد؛ و همینطور
- عناصر و عوامل برون‌فرهنگی که شکل‌دهنده نگرش هنری و جهان‌بینی شاعر را بوده، بررسی و سرچشمه‌های آن را تبیین می‌کند.
- از یافته‌های این پژوهش است که پروین در شعر خود گذشته از آثار و شخصیت‌های ادبی ایران، از طریق واسطه‌ها/واسطه‌هایی از آثار فکری و ادبی مغرب‌زمین هم بسیار بهره‌ها برد و آثاری که

* E-mail: m_pirani@sbu.ac.ir

نویسنده مسئول:

برای آگاهی و رشد فکری جامعه خود لازم و مناسب می‌دید، استفاده مطلوب را گرفت.

کلیدواژه‌ها: پروین اعتصامی، جهان‌بینی، سرچشمه‌ها، عناصر، درون فرهنگی، برون فرهنگی

۱- مقدمه و بیان مسأله

پروین اعتصامی (۱۲۸۵- ۱۳۲۰هـ/ ۱۹۰۷-۱۹۴۱) شاعری با سبک کهن اما اندیشه و زبانی نو، آرمان‌های انسانی، اجتماعی و اخلاقی و خود را با نگاه زنانه که منشأ زندگی، زاینده‌گی و سازندگی است، در غالب اشعارش و عمدتاً به صورت مناظره که نمودی از زندگی اجتماعی و نشانی گفتگو و پذیرش حضور دیگری است مطرح می‌کند. او می‌کوشد جلوه‌هایی از زندگی نوین و انسان‌شایسته این نوع زندگی را بنمایاند و این مهم با متانت و مناعت طبعی که حاکی از تعالی اندیشه و بینش اوست، توصیف می‌شود. شعر پروین همچون آینه‌ای دنیای درون او را می‌نمایاند؛ هم واقعیت‌های زندگی زمان شاعر و هم راه حل اخلاقی ارائه می‌کند. ویژگی بارز شعر پروین در عنصر روایی، افسانه‌ای، تجسمی-حکایتی او نهفته‌است. او دنیای رنگارنگی از اشیا و موجودات طبیعی را به ما عرضه می‌کند که حکایت از غنا و تنوع فکری پروین در شعر پساکلاسیک ایران دارد.

پروین هم‌دوره تحولات سیاسی اجتماعی ایران یعنی مشروطه است، سالی که پروین به دنیا آمد مصادف بود با آغاز تولات سیاسی اجتماعی ایران (۵-۱۲۸۴) «آن هم از تبریز محل تولد او که قانون مبارزات و آزادی‌خواهی‌ها بود» (گرکانی، ۲۵۳۶: ۵۵)؛ اما دغدغه او بیشتر تعالیم اخلاقی، حقوق انسانی، رشد فکری، فرهنگی و اجتماعی است تا مسائل سیاسی؛ وی به گونه‌ای دیگر در اندیشه تغییر و ایجاد تحول است؛ یعنی بیداری از درون، تحول فکری، ترویج رشد و آگاهی اجتماعی انسان و بیرون آمدن از بند زندگی ارباب رعیتی؛ پروین با وجود عمر کوتاه خود، دستاوردهای درخور توجه و تحسینی دارد که بی‌گمان او را در زمره نام‌آوران و اندیشه‌های تأثیرگذار در خاطر نوآوران شعر و هنر و ادب ایران زمین نگاه خواهد داشت. اشاره شد که محتوا و مضامین شعری پروین متناسب با روزگار او و نیازهای معنوی انسان عصر حاضر است. شعر پروین مصداق تعبیر منقد روزگار ماست که می‌گوید «شعر نباید در فرم زیبایی متوقف بماند؛ بلکه باید از طریق محتوایش از خود گذر کند و در آن سوی قالبش با نشان دادن محیطی اجتماعی، تاریخی و یا حتی فردی به دنبال محیطی بهتر از نظر اجتماعی یا فردی باشد» (براهنی، ۱۳۷۱ج ۱: ۲۴۴) پروین هم خود را در حصار بسته

سبک، سنت و شیوه معمول گذشتگان محدود نمی‌کند؛ بلکه با دیدی باز و نگاهی نو، مفاهیم تازه‌ای می‌جوید که وارد شعر(ادبیات) فارسی و از این طریق وارد زندگی جامعه ایرانی کند، از این رهگذر در بافت شعری و ترکیب صورت و معنا به سبکی مستقل و خاص دست یافته‌است که او را در میان شاعران همروزگارش و از شاعران پیش و پس از خود متمایز می‌کند.

قرن بیستم/ چهاردهم هـ.ش از نظر بروز تحولات در عرصه تفکرات فلسفی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی انسان معاصر ایرانی قابل ملاحظه و تأمل است. در این دوره تغییرات بنیادین در ساحت‌های مختلف جامعه از جمله ادبیات رخ می‌دهد؛ این تغییرات «تابعی است از چند متغیر: یکی تحولات اجتماعی-سیاسی و دیگر آشنایی با ادبیات غرب و ترجمه‌هایی از آثار منظوم و منثور ادبیات فرنگی که تأثیرات آن را در حوزه اندیشه، تصویر(صورخیال) و زبان به وضوح می‌توان دید» (ر.ک: شفیع کدکنی، ۱۳۸۰: ۲۹). شعر پروین هم به تعبیر منقد روزگار ما تابعی است از متغیر تحولات اجتماعی. او در قالب، مضمون و محتوا متأثر از گویندگانی از فرهنگ شرق و مغرب‌زمین است. بدین جهت دامنه شمول و گستره مضامین شعری او وسیع است. عمده‌ترین مضامین شعر او را این‌گونه می‌شود فهرست کرد: ستایش علم و خرد و فرهنگ، مضامینی با مایه‌های عرفانی لطیف، نرم و متعادل، قضا و قدر، ناپایداری جهان، کوشش و تکیه بر عمل و نتیجه تلاش خود، ضعف پیری، فقر و توانگری (متأثر از سعدی)، قناعت و فضیلت درویشی، در مذمت غرور، درد یتیمی، وضع طفل فقیر در میان فرزندان توانگران، خامی و بی‌تجربگی در برابر تجربه و پختگی و کارآزمودگی، عقاید ایمانی مانند: وجود و وجوب مکافات در جهان، اعتقاد به جبر و باور به قسمت. شعر پروین به دلیل این که آبخوره‌های درون فرهنگی و برون فرهنگی بهره‌های فراوان گرفته‌است از منظر ادبیات تطبیقی قابل بحث و بررسی است و از آنجا که مطالعات تطبیقی آثار را از جهات و جوانب گوناگون مورد مطالعه قرار می‌دهد و پروین اعتصامی هم در اشعار خود از آثار و اندیشه‌ها و ادبیات دیگر ملل بی‌بهره نبوده است، ظرفیت و قابلیت بررسی با رویکرد تطبیقی را دارد و می‌تواند از منظر مطالعات درون‌متنی، بینامتنی، درون فرهنگی، بینافرهنگی و بینارشته‌ای مورد مذاقه قرار گیرد؛ در نتیجه مساله این مقاله بررسی و یافتن ظرفیت‌ها و سرچشمه‌های هنری، تعالیم اخلاقی، انسانی و روشن-اندیشی پروین است بدین منظور شعر او از دو منظر درون فرهنگی و برون فرهنگی بررسی می‌شود تا سرچشمه‌های شعری او مشخص شود.

۱. ۱. شعر و شخصیت پروین

پروین اعتصامی از پیشروان شعر عصر تجدد در ایران است. او با دیدگاهی نو و مبانی خردگرایانه شعر خود بسیاری نیازهای اساسی عصر روشنفکری مشروطه را مطرح و بخشی را پاسخ داد و نوعی شعر نئوکلاسیک فارسی را بنا نهاد. شعر او متضمن حکمت و اخلاق است که به شیوه تعلیمی پرورده و پرداخته است. تحصیلات پروین در دبیرستان آمریکایی دختران در تهران و آموختن زبان انگلیسی، تربیت و تعلیم پدر که خود به آثار ادبی مغرب زمین رغبت فراوان نشان می‌داد و ترجمه بسیاری از آن‌ها را در مجله بهار منتشر کرد - زمینه توجه به ادبیات غربی را برای پروین فراهم کرده بود. در این نوع شعرها پروین مقلد محض نیست؛ بلکه نوعی تأثر و حسن اقتباس را به وضوح می‌توان دید. خلاقیت ادبی و هنری که در آن منعکس است نشان از استقلال اندیشه و قریحه ذاتی شاعر دارد.

پروین از منظر هنری هم عضو خانواده‌ای از سلسله عظیم خانواده‌های شعر فارسی است که در آن خانواده، حرمت خرد، اخلاق و شرف و شرافت انسانی، اساس ارزش‌ها را شکل می‌دهد؛ خانواده فردوسی، ناصر خسرو، سنایی، سعدی، نظامی و ... هرگاه خانواده‌ای ایرانی روی در ساختن و رشد فرهنگی داشته باشد خود را به پناه این خانواده می‌رساند (ر.ک: شفیعی کدکنی، ۱۳۹۰: ۴۶۱). شعر پروین «بیشتر پیرو تجسم معانی و حقیقت‌جویی است و به لحاظ ساختمان شعری در عین استقامت، فخامت و انسجام شعری است لطیف، سهل و ممتنع. پروین در عین حال که از سرنوشت فلسفی انسان غافل نیست به زندگی و مظاهر دلفریب آن نیز توجه دارد» (ر.ک: بهار، ۱۳۸۵، مقدمه دیوان: هشت)؛ اما این مظاهر دلفریب برای او از آنچه دیگران درمی‌یابند معنایی متفاوت دارد.

دیوید دیچز در کتاب شیوه‌های نقد ادبی به نقل از درآیدن می‌نویسد «شاعر واقعی کسی است که تصویری روشن و راستین از طبیعت بشری به دست دهد، همراه با لذت، سرخوشی^۱ و تعلیم^۲» (Daiches, 1956: 74-5) براین اساس می‌توان گفت رسالت شاعر رسالتی پیامبرگونه است: روشنگری، روشنی‌بخشی، بیدارگری، مخالفت و مبارزه فکری با ناراستی‌ها و پلیدی‌های زندگی و هر نوع افکار و رفتارهای مخرب و آزارنده؛ این بینش و منش را در اندیشه و اشعار او می‌بینیم: زندگی مطلوب پروین زندگی سالم، پاک، پویا، روشن و روحانی است سرشار از آگاهی و دانایی، عاری از ظلم و ستم. در اندیشه پروین همه چیز در حد اعتدال و نظم قرار دارد در نظام آرمانی پروین آنچه با

1 Delight/ pleasing

2 instruction

معیارهای فکری او هماهنگی نداشته باشد مطرود است. پروین در اشعار خود ضمن بیان حکمت‌ها و عارفانه‌های تسلی بخش، روح انسان را از مسیر سعی، عمل و امید، اغتنام وقت، کسب کمال، هنر و فضایل به سوی تکامل و تعالی، رهنمون می‌شود. «واقع‌گرایی، تکیه بر خرد و خردورزی، اراده و مسئولیت انسان در قبال سرنوشت خود، شالوده نگاه اجتماعی او را تشکیل می‌دهد. پرهیز از اوهام و تکیه بر کار و تلاش درونمایه‌ای شعری اوست که با نیازهای عصر تجدد هماهنگ است» (مشرف، ۱۳۹۰: ۱۳۵). در زمینه زبان و سبک نیز پیروی از وضوح و تعادل، استفاده از زبان فاخر و واقع‌گرایی و معنی‌سنجی، به‌ویژه در قالب مناظره و تمثیل، از شاخصه‌های نئوکلاسیک شعر اوست که مجموعاً موجب شده منتقدان عصرش او را شاعری نوگرا به حساب آورند.

۱. ۲. پیشینه پژوهش

شعر پروین همانند شعر بسیاری از شاعران و نویسندگان، صاحب سبک و رسم و از جهات گوناگون قابل بررسی است تا امروز نیز از جنبه‌های مختلف مورد پژوهش قرار گرفته‌است. مواردی از پژوهش‌های انجام گرفته بخصوص مقاله‌هایی که می‌توان از آن‌ها به پیشینه پژوهش حاضر یاد کرد:

- مقاله نقد ساختاری اشعار پروین اعتصامی نوشته محمدامیر عبیدی‌نیا و طاهر لاوژه، منتشر شده در مجله زبان و ادب فارسی شماره ۲ (دانشگاه آزاد اسلامی واحد سنندج) بهار ۱۳۸۹-
- نویسندگان در این مقاله، محتوا و فرم در قصاید پروین را از منظر ساختارگرایی بررسی کرده، با اعتقاد به نوعی وحدت مضمون، در پی دریافت پیام اشعار شاعر هستند.

- مقاله نقد پروین از سعید حمیدیان، چاپ شده سال ۱۳۷۳ در مجله زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تربیت معلم، صص: ۸۶-۵۵. چاپ شده‌است. نویسنده در این مقاله شعر پروین را در دو مقوله شکلی و محتوایی بررسی کرده‌است: از نظر محتوایی به مقوله‌هایی مانند مضامین و درونمایه‌های شعر پروین و از نظر امور شکلی به مسائلی مانند قالب، وزن، مناظره در شعر پروین پرداخته‌اند.

- مریم مشرف مفهوم تجدد و رویکرد نئوکلاسیک در دیوان پروین اعتصامی، پژوهشنامه ادبیات تعلیمی، شماره ۱۱، صص ۱۳۵-۱۵۲. نویسنده در این مقاله پروین را از پیشگامان تجدد در شعر فارسی و بنیانگذار شعر نئوکلاسیک فارسی دانسته، معتقد است شعر پروین با تمرکز بر نیازهای جامعه ایران آن روز در محتوا و فرم هماهنگ است (مشرف‌الملک، ۱۳۹۰: ۱۳۵).

۲- مباحث نظری و بحث و بررسی

۱.۲. عناصر درون فرهنگی:

- محیط زندگی و شرایط اجتماعی (درک حضور شاعران و ادیبان معاصر) هنگامی که پیکره‌های مطالعاتی، مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرند، معمولاً از دو حال خارج نیست: یا این که از یک زبان و فرهنگ واحد هستند و یا تفاوت زبانی و فرهنگی دارند؛ در صورتی که از یک زبان واحد و یا از یک فرهنگ باشند به مطالعات ادبی ملی (درون فرهنگی) تعلق دارند نه ادبیات تطبیقی؛ به عبارت دیگر «در پژوهش‌های تطبیقی اگر پیکره‌های مطالعاتی از یک زبان و از یک فرهنگ باشند، موضوع مورد بررسی آن‌ها مطالعه تطبیقی ملی محسوب می‌شود نه بین-المللی». (نامور مطلق، ۱۴۰۱: ۲۴) در پژوهش‌های مربوط به ادبیات تطبیقی به خصوص آنجا تحقیق بر روی پیکره‌های مطالعاتی انجام می‌گیرد بحث زبان اهمیت قابل توجهی می‌یابد؛ چراکه بسیاری از مفاهیم، اصطلاحات، واژگان، مضامین و درونمایه از طریق زبان است که خلق شده، انتقال می‌یابند. زبان به عنوان مهمترین عنصر فرهنگی، نقش مهمی در تعیین مرزهای ادبیات تطبیقی به ویژه در مکتب فرانسه ایفا می‌کند و تفاوت زبانی پیکره‌ها از اصول اساسی در پژوهش‌های تطبیقی به حساب می‌آید. طه ندا پژوهشگر عرب در حوزه ادبیات تطبیقی هم از زبان به عنوان شاخص اصلی این رشته در مکتب فرانسه یاد می‌کند و می‌نویسد «شرط نخست درباره ادبیات تطبیقی آن است که مقایسه میان آثاری انجام شود که به زبان‌های گوناگون نوشته شده باشند، در غیر این صورت این مطالعات از چهارچوب پژوهش‌های تطبیقی خارج می‌گردد.» (ندا، ۱۴۲۰: ۱۱)

شعر پروین هم از منظر درون فرهنگی، متأثر از محیط، (محیط اجتماعی، فرهنگی، هنری و علمی)، نژاد، اقلیم، زمان، آثار و افرادی است که محضر آنان را درک کرده و یا آن‌ها با خانواده پروین معاشرت و مؤانست داشته‌اند. همچنان که چهره‌های شاخصی که منشأ اثر بوده‌اند خانواده پروین به ویژه پدر او با آن‌ها حشر و نشر داشته و متأثر بوده‌است: **علی اکبر دهخدا (۱۲۵۷-۱۳۳۴)** در مجموعه بزرگ چهار جلدی «امثال و حکم» بسیاری از ابیات از پروین را در ضمن امثال و حکم فارسی نقل کرده، نام او را در ردیف نام شاعران معروف ایران، کسانی مانند **ملک الشعراء بهار (۱۲۶۵-۱۳۳۰)** ادیب پیشاوری، یحیی دولت‌آبادی و رشید یاسمی قرار داده‌است (ر.ک: زرین کوب، ۱۳۷۲: ۵۳ و بعد). همچنین **ملک الشعراء بهار** که مقدمه نخستین چاپ دیوان پروین را هم او نگاشته، پروین را

برای نخستین بار به جامعه هنر، فرهنگ و ادب ایران معرفی نمود.

میرزا یوسف‌خان اعتصام‌الملک پدر پروین که مترجم و نویسنده‌ای نامدار، ادیب، روزنامه‌نگار و کتابشناسی با ذوق بود و در زبان‌های ترکی، عربی و فرانسه تبحر کامل داشت، از پیشگامان تجدد نثر فارسی معاصر محسوب می‌شد و مجله **بهار** را که نخستین اشعار پروین در آن منتشر و از آن طریق بر جامعه ادبی و هنری ایران معرفی شد به مدیریت او منتشر می‌شد. وی نخستین مربی و مشوق پروین اعتصامی بود؛ بی‌گمان تربیت و مراقبت چنین پدری، پروین را که ذوق هنری و قریحه ادبی قابل ملاحظه‌ای داشت، گذشته از علاقه و ممارست در سنت‌های ادب فارسی، با ادبیات اروپایی آشنا کرد. همینطور تحصیل در مدرسه دخترانه آمریکایی نیز او را به یادگیری زبان انگلیسی سوق داده، ذوق او را تازگی بخشیده و تشحیذ می‌کرده‌است.

عنصر درون فرهنگی دیگری که موجب شکوفایی، شکفتگی ذوق و قریحه ادبی پروین و عامل خلق قطعه‌های ادبی ارزنده‌ای شد: معاصران و معاشران پدر پروین بودند؛ علی‌اکبر دهخدا، ملک‌الشعراء بهار، سیدنصرالله تقوی که همگی از بزرگان شعر و ادب معاصر ایران زمین به شمار می‌آمدند پروین را که در آن هنگام هنرآموزی نوجوان بود در کار شعر و شاعری ارشاد و تشویق می‌کردند. از میان اینان ملک‌الشعراء بهار استاد شعر در سبک خراسانی بود؛ با آثار شاعرانی مانند فرخی سیستانی، منوچهری، امیرمعزی، انوری ناصر خسرو، سنایی که از سرآمدان سبک خراسانی بودند آشنایی کامل داشت، سیدنصرالله تقوی خود جامع و مصحح دیوان ناصر خسرو بود و به طرز سنایی و تتبع در اشعار او علاقه‌مند بود. (ر.ک: زرین کوب، ۱۳۷۰: ۳۶۵) در ادامه به نمونه‌ها و مواردی از تأثیرپذیری پروین از این شاعران اشاره و ارجاع داده خواهد شد.

۲. ۱. ۱. سبک و زبان پروین اعتصامی

سبک و زبان پروین به دلایلی که در ادامه به آن‌ها اشاره خواهد شد، متأثر از زبان شعر کلاسیک است و مایه‌هایی از ادبیات سنتی (کلاسیک) فارسی را در خود دارد و به شیوه مولوی زبان فاخر را با زبان محاوره پیوند زده، در این کار توفیق هم یافته‌است؛ جهان‌بینی، زبان و تعبیر او بیشتر شاعران و بزرگان ادب فارسی را به ذهن متبادر می‌کند. با وجود این، همه منتقدان امروز و هم‌روزگار با او پروین را از شمار شاعران نوگرا و متجدد به حساب آورده و می‌آورند.

گفتیم که شعر پروین از منظر درون فرهنگی، متأثر از عوامل محیطی و شریط اجتماعی و تربیتی روزگار اوست. به‌واسطه وجود و حضور شخصیت‌هایی مانند ملک‌الشعراء بهار، ادیب پیشاوری،

یحیی دولت‌آبادی و رشید یاسمی، کهن‌گرایی بر فضای فکری - هنری حاکم که در آن روزگار غالب بود و از رهگذر همین شاعران سنت‌گرا بود که طنین صدای مولوی، سعدی، سنایی و ناصرخسرو را از فراسوی اشعار پروین می‌شد شنید. و مهم‌تر این که استاد زرین‌کوب هم که با تأکید بر نقش و تأثیر تربیتی کسانی مانند ملک‌الشعراء بهار، علی‌اکبر دهخدا، نصرالله تقوی بر پروین می‌نویسند روزگار شاعری این بزرگان را درک کرده‌است و شاهد عینی ماجراها بوده‌اند و علت این که می‌نویسند «شعر پروین ترکیبی است متعادل و موفق از لفظ و معنا که دو سبک مستقل و خاص را برای شاعر حاصل کرده‌است: یکی شیوه و سبک شاعران خراسان به ویژه سنایی و ناصرخسرو، و دیگر شیوه و سبک شاعران سبک عراق و فارس به ویژه مولوی و سعدی؛ و از حیث محتوا و معنی نیز بین افکار و خیالات حکیمان و عارفان است و همین امر شیوه و سبک مستقلی را برای شاعر رقم زده که متناسب با نیاز روزگار پروین اعتصامی است. نقش و تأثیر سبک قدما در شعر و اندیشه پروین به طرز محسوسی مشهود است. به نوشته استاد زرین‌کوب اگر پروین در سرودن قصاید غالباً به سبک ناصرخسرو، احیاناً به طرز بیان سنایی و مسعود سعد و ظهیرفاریابی نزدیک است و این که قطعات او از تأثیر انوری خالی نیست و پاره‌ای مثنوی‌هایش یادآور سعدی و نظامی است. بدون شک یادگار دوران تربیت و ارشاد پدر و نقش و تأثیر دوستان و معاشران پدر را نشان می‌دهد» (زرین‌کوب، ۱۳۷۰: ۳۶۶) این دریافت‌ها حاصل پژوهش متنی بلکه حاصل مشاهدات عینی تجارب زیسته‌اش است. از این‌رو بعد از چند نسل فاصله هنوز برای ما مخاطبان، کلامش کاملاً ملموس و عینی می‌نماید.

۲.۱.۲. زبان و اندیشه

زبان پروین در فضای کلی شعرش زبانی ساده، روان و دلنشین است؛ او این روانی و دلنشینی زبان شعری خود را مرهون برخی عناصر برون‌فرهنگی همچون مجالست و معاشرت با بزرگان شعر و ادب و اندیشه ایران روزگار خود که پیشتر نامشان ذکر شد، همچنین انس و الفت با ادب کهن ایران از جمله دیوان اشعار و اندیشه شاعرانی چون سنایی، عطار، مولوی ناصرخسرو، سعدی و انوری، از مجاری همین ادبای برجسته هم‌روزگار خود و پدرش یوسف اعتصام‌الملک است؛ البته در کنار این‌ها از زبان ادبی پدر پروین در ترجمه‌ها هم نباید غافل ماند. آن‌گونه که از ترجمه‌های او برمی‌آید مترجمی ادیب و زبردست نشان می‌دهد. این نکته در آثار منتقدان بزرگ هم آمده‌است (ر.ک: زرین‌کوب ۱۳۷۴: ۵۴-۵۵. یوسفی، ۱۳۷۳: ۴۱۵-۴۱۴). در مواردی عین ترکیب یا عبارت پدر را در شعر خود می‌آورد. به تعبیر استاد زرین‌کوب «زبان محکم و استوار شعر کلاسیک پروین با زبان

ساده اما زیبایی روزنامه‌ای خاص اعتصام‌الملک هم نسبتی ندارد. پیداست که شاعر قدرت بیان شاعرانه را بیش از آن که مدیون انشای پدر باشد، مرهون ممارست و مطالعه در آثار قدماست (زرین کوب، ۱۳۷۰: ۳۶۸). مضمون قصاید پروین که قسمت عمده آن‌ها به سبک خراسانی و به شیوه قصاید ناصر خسرو و سنایی است متضمن حکمت و اندرز و نکات اخلاقی و تربیتی، تزکیه و تهذیب اخلاق کریمه است. پروین بیش و پیش از هر چیزی شاعر حکمت و اندرز و اخلاق، و اصلاً کمال انسانی و **رهای روح** از دغدغه‌های ذاتی پروین است. تزکیه اخلاقی و تربیت او مبتنی بر اندیشه‌های عرفانی است و این هم باز نشان تأثیر کمال همنشین است که پروین با قدمای شعر و ادب ایران داشته‌است؛ عرفان او هم از سرچشمه‌های تصوف و عرفان ایرانی اسلامی سیراب گشته و هم از عرفانی غیر از تصوف اسلامی یعنی از تعالیم افلاطونی و نوافلاطونی.

۲. ۱. ۳. نقش پای رفتگان.

۲- ۱. ۳. نقش و تأثیر قدما در شاعری و سبک پروین

۲. ۱. ۳. ۱. پروین و جلال‌الدین محمد مولوی

از اشعار پروین برمی‌آید که وی با مثنوی مولانا انس و الفت دیرین و نزدیکی داشته، هم از نظر سبک و زبان هم در مضمون و مسائل اخلاقی و تربیتی پرورده مکتب مولاناست. نمونه‌هایی از اثرپذیری پروین را در ادامه می‌آوریم:

- مثنوی لطف حق

مادر موسی چو موسی را به نیل درفکند از گفته رب جلیل...

(پروین: ۲۹۴)

این منظومه درخشان که نظم آن در دهه اول قرن چهاردهم (۱۳۰۰-۱۳۱۰) صورت گرفته‌است از نظر قالب، لحن و فکر، جهان‌بینی، محتوا و اندیشه فلسفی و دینی برگرفته و ترکیبی است از دو حکایت: «خطاب حق تعالی به عزرائیل علیه‌السلام کی ترا رحم بر کی بیشتر آمد ازین خلاق کی جانسان قبض کردی و جواب دادن عزرائیل حضرت را» (مولوی، ۱۳۷۳: ۱۰۲۸) همچنین ناظر بر حکایت (وحی آمدن به مادر موسی کی موسی را در آب افکن) که در دفتر سوم ابیات ۹۷۵-۹۵۹ مثنوی مولوی آمده‌است. در حکایت نخست (ابیات ۴۸۱۰ تا ۴۸۲۷) بخصوص ابیات پایانی امتزاجی است از کلام مولوی؛ در ادامه ابیاتی از مثنوی مولوی و بخش‌هایی از مثنوی پروین برای مقایسه ذکر می‌شود:

گفت حق آن طفل را از فضل خویش
بیشه‌یی پُر سوسن و ریحان و گل
چشمه‌های آب شیارین زلال
صد هزاران مرغِ مُطرب خوش صدا
بسترش کسرتن ز برگِ نسترن
گفته من خورشید را کو را مگر
ابر را گفته بباران مریز
زین چمن ای دی مبرآن اعتدال

موج را گفتم فکن در بیشه‌ایش
پُر درخت میوه‌دار خوش‌اُکل
پروریدم طفل را با صد دلال
آندر آن روضه فکنده صد نوا
کرده او را ایمن از صدمه‌ی فتن
باد را گفته برو آهسته و وز
برق را گفته برو مگرای تیز
پنجه ای بهمن برین روضه ممال

(مولوی، ۱۳۷۳: ۱۰۲۸، ابیات: ۴۷۹۷ - ۴۸۱۴)

در ابیات مثنوی از جنود الهی (پدیده‌های طبیعت: خورشید، باد، ابر، رعدوبرق، سموم خزان، سرما) به صورت غیرمستقیم مخاطبان الله و حامل پیام و فرمان الهی هستند که پروین از مولوی سرمشق گرفته، پدیده‌های طبیعی دیگری هم بدان‌ها افزوده، مخاطبه و مأموریت داده، سفارش‌ها و اوامر الهی را از زبان خداوند بر پدیده‌ها اعلام می‌کند؛ نکته دیگر این که در کلام مولوی خطاب حضرت حق به جنود خود آمرانه، است؛ حال آن که در کلام پروین اگرچه همان لحن تعلیمی مولوی را می‌بینیم؛ اما کلام، واژگان و تعبیری که استفاده می‌شود (مانند: گاهواره، دایه، مادرانه، سوزن، دوختن، اشک و ...) با فضا و ساحت ذهنی و فکری زنانه (مادرانه) پروین تناسب بیشتری دارد، ملایم، با ملاحظت و مراقبت‌گرایانه بیان می‌شود؛ که حکایت از روحیه لطیف مادرانه او دارد. همچنین در حکایت (وحی آمدن به مادر موسی کی موسی را در آب افکن) در دفتر سوم ابیات ۹۷۵-۹۵۹ بخشی از داستان حضرت موسی آمده تنها چند بیت حکایت مربوط به دوران کودکی آن حضرت و باقی ابیات مربوط به تبیین اندیشه مولاناست. این که پروین پدیده‌ها، عناصر و موجودات طبیعت مثل بحر و صخره و قطره و باد، سنگ، صبح، نور، گل، خار، مار، رنج، گرگ و ترس و ... را مورد خطاب قرار داده بر هر کدام مأموریتی می‌دهد، الگو گرفته و متأثر از اندیشه، لحن و زبان مولوی در مثنوی است که در ادامه به صورت مقایسه‌ای بیان می‌کنیم:

... باز وحی آمد که در آبش فکن
روی در اومید دار و مو مکن
در فکن در نیلش و کن اعتماد
من تو را با وی رسانم رو سپید

صدهزاران طفل می‌گشت او برون موسی اندر صدرِ خانه، در درون

(مولوی، ۱۳۷۳: ۹۵۹-۹۶۲)

حکایت دیگر در مثنوی که پروین بیشتر از آن داستان متأثر شده: (خطاب حق تعالی به عزرائیل علیه‌السلام کی ترا رحم بر کی بیشتر آمد ازین خلاق کی جانشان قبض کردی و جواب دادن عزرائیل حضرت را) (مولوی، ۱۳۷۳، ص: ۱۰۲۸) دفتر ششم ابیات: ۴۷۹۷-۴۸۱۴^(۱) است کاملاً الگو گرفته از ابیات این قصه مثنوی است با تفصیل و ذکر جزئیات بیشتر؛ که در ادامه در قالب جدول مقایسه‌ای هم ارائه می‌شود؛ تفاوتی که در آن می‌توان دریافت این است که باتوجه به روح لطیف، حساسیت‌های زنانه و جهان‌بینی خاص پروین، حضور زن (مادر) در روایت او ظریف‌تر و پرننگ‌تر از روایت مولوی است:

دلپه‌اش سیلاب و موجش مادر است
آنچه می‌گوئیم ما، آن می‌کنند
ما، به سیل و موج فرمان می‌دهیم
بار کفر است این، به دوش خود منه
کی تو از ما دوست‌تر می‌داریش
خاک و باد و آب، سرگردان ماست
از پی انجام کاری می‌رود
ما، بسی بی‌توشه را پرورده‌ایم
آشنا با ماست، چون بی‌آشناست
زاتش ما سوخته هر شمع‌ی که سوخت
رفت وقتی سوی غرقاب هلاک...
این بنای شوق را، ویران مکن
قطره را گفتم، بدان جانب مریز
گیرد از دریا، گذارد در کنار
برف را گفتم، که آب گرم شو
نور را گفتم، دلش را زنده کن

...سطح آب از گاهوارش خوشتر است
رودها از خود نه طغیان می‌کنند
ما، به دریا حکم طوفان می‌دهیم
نسبت نسیان به ذات حق مده
به که برگردی، بما بسپاریش
نقش هستی، نقشی از ایوان ماست
قطره‌ای کسز جویباری می‌رود
ما بسی گم گشته، باز آورده‌ایم
میهمان ماست، هر کس بی‌نواست
سوزن ما دوخت، هر جا هر چه دوخت
کشتی ز آسیب موجی هولناک
بحر را گفتم دگر طوفان مکن
صخره را گفتم، مکن با او ستیز
امر دادم باد را، کان شیخ‌خوار
سنگ را گفتم بزیرش نرم شو
صبح را گفتم، برویش خنده کن

لاله را گفتم، که نزدیکش بروی	ژاله را گفتم، که رخسارش بشوی
خار را گفتم، که خلخالش مکن	مار را گفتم، که طفلک را مزن
رنج را گفتم، که صبرش اندک است	اشک را گفتم، مکاهش، کودک است
گرگ را گفتم، تن خردش مـدر	دزد را گفتم، گلبندش مـبر
بخت را گفتم، جهانداریش ده	هوش را گفتم، که هشیاریش ده
تیرگی‌ها را نمـودم روشنی	ترس‌ها را جمله کـردم ایمنی
ایمنی دیدند و نایمن شـدند	دوستی کردم، مرا دشمن شـدند

(پروین، ۱۳۷۵: ۲۹۴-۲۹۶)

مقایسه اشعار پروین و مولوی (که پروین به تأثیر از قصهٔ مثنوی سروده‌است) در قالب جدول:

پروین اعتصامی (۱۳۷۵: ۲۹۴ - ۲۹۶):

مثنوی مولوی (۱۳۷۳، ص: ۱۰۲۸):

روده‌ها از خود نه طغیان می‌کنند	آنچه می‌گوئیم ما، آن می‌کنند	موج را گفتم فکن در بیشه‌ایش	گفت حق آن طفل را از فضل خویش
امر دادم باد را، کان شیرخوار	گیرد از دریا، گذارد در کنار	کرده او را ایمن از صدمه‌ی فتن	بسترش کردم ز برگِ نسترن
سنگ را گفتم به زیرش نرم شو	برف را گفتم، که آب گرم شو	پروریدم طفل را با صد دلالت	چشمه‌های آب شیرین زلال
صبح را گفتم، برویش خنده کن	نور را گفتم، دلش را زنده کن	باد را گفتم برو آهسته وز	گفته من خورشید را کو را مگر
خار را گفتم، که خلخالش مکن	مار را گفتم، که طفلک را مزن	برق را گفتم برو مگرای تیز	ابر را گفته برو باران مریز
رنج را گفتم، که صبرش اندک است	اشک را گفتم، مکاهش، کودک است	پنجه‌ای بهمین برین روضه ممال	زین چمن ای دی مبران اعتدال
گرگ را گفتم، تن خردش مدر	دزد را گفتم، گلبندش مبر		

پروین به خاطر ویژگی‌های زنانه/ مادرانه‌اش بیشتر از مولوی به جزئیات ماجرا توجه دارد. به همین خاطر مولوی با خطاب قراردادن عناصر طبیعت: چهار عنصر «آب (چشمه‌های آب شیرین زلال)، باد، خورشید (آتش) و رعد و برق به تصریح یا مجاز، کل‌نگرانه به اصل موضوع نظر دارد؛ اما پروین با بیان جزئیات بیشتر داستان را طولانی‌تر می‌کند.

پروین در غالب اشعارش (در وزن و قافیه، مضمون و محتوا) به استقبال شاعران دیگر مانند سنایی و ناصر خسرو رفته و تأثراتی هم از حافظ، منوچهری و سعدی دارد. بررسی تمامی این موارد فرصتی مناسب‌تر می‌طلبد که در دفتری حجیم‌تر، پژوهش و مدون گردد؛ اما مراد ما اینجا نشان دادن تأثیر عوامل و عناصر درون‌فرهنگی و برون‌فرهنگی بر شکل‌گیری رشد و شخصیت شاعرانگی پروین است. همانطور که بیان شد او در لحن، فکر و جهان بینی به شیوهٔ مولوی، سنایی، عطار و

سعدی (بیشتر به شیوه و جهانبینی سعدی در بوستان) نظر دارد: وظایف حاکم و آیین کشورداری، راه و رسم اداره امور، پاسداشت خاطر رعیت و... در سبک شعری و محتوا تأثیر ناصر خسرو و سنایی را به وضوح در اشعار و اندیشه پروین می‌توان دید در اینجا به مناسبت، مواردی به اختصار می‌آید:

۲.۳.۱.۲. پروین و ناصر خسرو

فضای فکری و فرهنگی که پروین در آن نشو و نما یافته، عامل مهمی در آشنایی و زمینه‌ساز بهره‌مندی او از آثار فکری، ادبی و هنری و پروردن شخصیت هنری و ادبی او بوده است. آشنایی و بهره‌مندی از دیوان اشعار و آثار هنری بزرگان ایران و جهان در کنار نبوغ و هنری شاعری در پدید آوردن آثار اثرگذار یاری او بوده‌اند. بررسی همه موارد و نمونه‌ها از حوصله مقاله خارج است، از این رو اینجا به اختصار به نمونه‌هایی برای نشان دادن این مهم بسنده می‌شود. اندرزهای پروین یادآور سخنان حکمت‌آمیز سنایی و ناصر خسرو است؛ او از سخت‌کوشی، روحیه مقاوم و معترض‌شاعر خراسان - اعلام نارضایتی ناصر خسرو در برابر ناملايمات و جهل و بی‌عدالتی‌ها، متأثر شده‌اند. او حقایق را برملا می‌کند؛ گویی رسالتی که روزگاری بر دوش ناصر خسرو بوده اینک پروین ابلاغ آن را وظیفه خود می‌داند. چنان که در شعر درخت بی‌بر با مطلع:

آن قصه شنیدید که در باغ یکی روز از جور تبر سخت بنالید سپیدار؟

(پروین، ۱۳۷۳: ۵۵)

هم در عنوان و هم در مضمون شعر متأثر از این شعر ناصر خسرو است:

بسوزند چوب درختان بی بر سزا خود همین است هر بی‌بری را

(دیوان، ۱۳۵۷: ۱۴۲)

همچنین در شعر «کیفر بی‌هنر» با مطلع:

به خویش هیمة گه سوختن به زاری گفت که ای دریغ مرا ریشه سوخت زین آذر

(پروین: ۱۲۳۳)

به همین شعر ناصر خسرو نظر داشته و به تأثیر از او، با اشاره به ریشه و پیشینه خود پرچم آگاهی‌بخشی را برافراشته، پیام پدر را بعد از هزار سال ابلاغ می‌کند.

۲.۳.۱.۳. پروین و سنایی

از دیگر شاعرانی که بر ذهن و شیوه شاعری پروین تأثیرگذار بوده سنایی است. پروین با روحيات عرفان‌گرایانه یا اشراقی‌گونه‌ای که دارد به اشعار سنایی تمایل بسیاری نشان داده‌است. از

جمله در شعری با عنوان **آرزوها** در پنج بند، با مطلع:

ای خوشا مستانه سر در پای جانان داشتن دل تهی از خوب و زشت چرخ اختر داشتن...
(پروین: ۱۷۳)

که به استقبال از قصیده سنایی با مطلع:

کار عاقل نیست در دل مهر دلبر داشتن جان نگین مهر مهر شاخ بی‌بر داشتن
(سنایی: ۴۶۷)

رفته و با تأسی و تأثیر از او به بیان آرمان‌های خود پرداخته‌است.

سنائی در امر عرفان و بیان اندیشه‌هایش روشی خاص دارد که آن را **تحقیق** می‌نامد و به کرات از تحقیق سخن می‌گوید؛ چنان که نام یکی از آثارش را هم **طریق تحقیق** نهاده‌است؛ استاد سعید حمیدیان در مقاله‌ای با عنوان **نقد شعر پروین**، درباره تأثیرپذیری پروین از سنائی، با اشاره به این نکته ظریف، بیان داشته‌اند «این مفهوم که سنائی بارها در اشعار و آثارش یاد کرده، به اختصار عبارت است از «شیوه شکافتن معانی عرفانی و تأملاتی که در آن بیش از عشق و شور، دیده بصیرت و نظر دقت و استدلال در کار است؛ چنان که از لفظ **تحقیق** برمی‌آید» (حمیدیان، ۱۳۷۳: ۶۶). پروین هم ضمن امعان نظر به سبک و شیوه سنائی و سیر و سلوک در طریق تحقیق (حقیقت‌جویی) این تعبیر او را در اشعار حکمی و عرفانی خود به کار گرفته است: (ر.ک: پروین ۱۳۷۲: ۵۶ و بعد): فائده تقدیر، هنر و علم کیمیاست، پیران راه، کمال قضا و ...

رو گلی جوی که همواره خوش است باغ تحقیق از این باغ جداست

(اعتصامی، ۱۳۷۸: ۶۵)

ای خوشا سودای دل از دیده پنهان داشتن مبحث تحقیق را در دفتر جان داشتن

(همان: ۱۷۳)

پروین در بیت زیر از یکی از قطعات خود با عنوان **نشان آزادی** به تربیت و ساختن گوهر آدمی نظر دارد. «انسان که از بدو خلقت روی در مسیر تکامل دارد، در گذر زمان و در مواجه با رنج‌ها و مشقت‌هاست که گوهر وجودی‌اش شکل می‌گیرد و قابل می‌گردد:

هم از تحمل گرما و قرن‌ها سختی است اگر گهر به بدخش و عقیق در یمن است

(همان: ۸۴)

پروین در بیان مضمون کمال‌گرایانه به قصیده معروف سنایی با مطلع:

برگ بی‌برگی نداری لاف درویشی مزن
 رخ چو عیاران نداری جان چو نامردان مکن
 مخصوصاً با نظر به این بیت :
 سالها باید که تا یک سنگ اصلی ز آفتاب
 لعل گردد در بدخشان یا عقیق لندر یمن
 (سنائی، ۱۳۶۲: ۴۸۵)
 نظر دارد و تأثیر سنائی آشکار است.

۲.۲. شعر پروین از منظر ادبیات تطبیقی

۱.۲.۲. عناصر برون‌فرهنگی (بینافرهنگی)

از کارکردهای اساسی ادبیات تطبیقی، مطالعه روابط ادبی میان ادبیات زبان‌های مختلف است. به تعبیر رنه ولک «اگر ادبیات تطبیقی را داد و ستد میان ادبیات ملت‌ها بدانیم، ترجمه جزو جدایی‌ناپذیر آن است (WELLEK, 2009: 163). منظور از داد و ستد خارجی به طور خاص وامگیری-ها و وامدهی‌ها از زبانی و به زبانی دیگر است. «زمانی که ادبیات دارایی و فصل مشترک گویندگان یک زبان و میراث فرهنگی یک ملت تلقی می‌شود، ادبیات تطبیقی با توجه به تعریف و کارکردش به مثابه ترجمه‌ای فرهنگی عمل می‌کند» (دومینگز و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۵۰). چرا که از این طریق فرم، محتوا و مضمون به زبان، ادبیات و فرهنگ ملت دیگر منتقل و باعث غنی‌تر شدن آن می‌شود؛ بنابراین از مسائل اساسی در مطالعات فرهنگی و دانش‌های تطبیقی از جمله ادبیات تطبیقی، این است که متن‌های مورد مطالعه به دو یا چند فرهنگ متفاوت تعلق داشته باشند.

آغاز قرن بیستم دوره رونق ترجمه آثار علمی و ادبی مغرب‌زمین بود، ترویج و نشر آن در ایران، مورد اقبال واقع شد و گسترش آن در فرهنگ و ادبیات ایران رو به ازدیاد بود؛ در این دوره بود که آثار درخشانی مانند قلب مادر از ایرج میرزا، جولای خدا، به یک مومیایی از پروین اعتصامی و بسیاری آثار دیگر به ادبیات ایران معرفی شده، تصویر و تصور تازه‌ای از سرمشق‌های غالب معناآفرینی و دلالت را برای خوانندگان شعر فارسی فراهم آوردند که تا حدود زیادی با سنت بومی شعر فارسی تفاوت داشتند. اینگونه متن‌ها که از طریق وامگیری ادبی آفریده شدند، روابط موجود در ساختارهای متنی را به چالش می‌کشیدند. متن‌های وام‌گرفته شده از یک سو توان ذاتی نهفته‌ای برای ایجاد تحول کلی و نظام‌مند دارند و از سوی دیگر فرهنگ عصر در برخی اوضاع و احوال خاص تاریخی، ظرفیت آن را دارد که این متن‌ها را با توجه به شباهت‌شان به متن‌هایی که نظام بومی در

حافظه خود دارد، مقوله‌بندی کند. (ر.ک: کریمی حکاک، ۱۳۸۴: ۳۲۰). از عناصر مهم در بررسی پیکره‌های مطالعاتی در ادبیات تطبیقی تأکید جدی بر بینافرهنگی و بینا‌زبانی بودن آنهاست به این معنی که «هرگونه مطالعه ادبیات تطبیقی را که پیکره‌های آن دارای روابط تأثیر و تأثر است، نمی‌توان در قلمرو مطالعه تطبیقی قرارداد مگر این که پیکره‌های مورد مطالعه از دو زبان و دو فرهنگ متفاوت باشند» (نامور مطلق، ۱۴۰۱: ۱۳۴). هنرمند در هر زمینه هنری فعالیت داشته باشند در کنار نبوغ هنری نیاز به منبع الهام دارد. پروین با نبوغ و روح جستجوگر خود منابع الهامش را هم از ادبیات ایران دریافت می‌کرد هم از ادبیات دیگر ملت‌ها.

۲.۲.۲. آشنایی با ادبیات مغرب‌زمین

پروین با توجه سوابق و مطالبی که در بخش قبلی بیان شد بی‌گمان با ادبیات مغرب‌زمین مستقیم یا غیرمستقیم آشنایی داشته‌است. نمونه‌هایی که در میان آثار شعری او وجود دارد، مؤید این مطلب است. همچنان که پژوهشگران به اشاره یا به تفصیل بیان کرده‌اند پروین اعتصامی مایه و مضمون غالب اشعارش (از ۲۴۸ قطعه شعر در قالب‌های مختلف) را از ادبیات مغرب‌زمین اقتباس کرده و به نظم کشیده‌است؛ از جمله قطعه‌های: ارزش گوهر که مقتبس از فابل خروس و مروارید لافونتن است که لافونتن هم خود از حکایت خروس و گوهر ازوپ اقتباس کرده‌است. بلبل و مور برگرفته از حکایت زنجره و مورچه اثر ازوپ و فابل لافونتن است که در این قصه هم لافونتن متأثر از حکایت ازوپ است، جولای خدا متأثر از قطعه‌ای ادبی با نام بزم و نشاط عنکبوت نوشته آرتور بریزبان^۳ نویسنده آمریکایی معاصر است. یاد یاران/ به یک مومیایی^۴ برگرفته از قطعه ادبی هوراشیو اسمیت^۵ شاعر انگلیسی است. دریای نور، رفوی وقت، نشان آزادگی، (ر.ک: یوسفی، ۱۳۷۴: ۴۱۴ - ۴۱۵) از نمونه اشعاری هستند که پروین از طریق ترجمه با آنها آشنا شده و متأثر از آنها این قطعه‌ها را سروده‌است.

۳.۲.۳. قالب شبه مسمط، برگرفته از نوعی قالب شعری ادبیات فرنگی

در دیوان پروین از قالب‌های شعر کلاسیک قصیده، مثنوی و قطعه‌های بلند و کوتاه هست و

3 Arthur Brisbane

4 Address to a Mummy

5 Horace Smith (1779-1849) شاعر انگلیسی

فقط یک غزل (با عنوان: از یک غزل) ترکیب‌بند و ترجیع‌بند و قالبی شبیه مسمط، یک قالب شعر اروپایی که اصل آن ایتالیایی بوده است به نام «اوتاواریما» (*Ottava rima*) به معنی هشت‌قافیه که شعری است در چندین بند، هر بند شامل هشت مصراع (کیانوش، ۱۳: ۲۰: ۱۷۴) بعضی از معاصران پروین که با زبان فرانسوی و انگلیسی آشنایی داشتند با قالب شعر اوتاواریما آشنایی پیدا کرده بودند و آن را نزدیک به قالب مسمط در شعر فارسی یافته و براساس این قالب، قالب‌های مشابهی سروده بودند از جمله قطعه «شمع مرده» از علی‌اکبر دهخدا (همان: ۱۷۵) پروین هم این قالب را پسندید و چند شعر در این قالب سرود. به جز این دیگر نوآوری از نظر قالب در شعر پروین دیده نمی‌شود و این شاید به دلیل همان انس و الفت پروین با آثار شاعران کلاسیک بوده که غالب مضامین شعری او در قالب تفکرات و تصورات سنتی و قدما بوده است.

۴.۲.۲. نمونه مطالعه موردی برای ادبیات برون‌فرهنگی: شعر مسمط‌گونه یادیاران

ای جسم سبیه مومیائی
کو آن همه عجب و خودنمائی
با حال سکوت و بهت، چونی
در عالم انــــزوا چرائی...؟

(اعتصامی، ۱۳۷۸: ۲۱۸-۲۲۰)

پروین عناصر و مضامینی را که از آثار دیگران به وام گرفته است هنرمندانه با فرهنگ و سنت شعر فارسی به هم درمی‌آمیزد و آن را با افق‌های انسانی ادبیات ملیت خود همسوس می‌کند. «شاعرهای که افکار او از سرچشمه‌های ادبیات فرنگی و مخصوصاً ادبیات انگلیسی، آب خورده و با آن موشکافی‌ها و نازک‌بینی‌ها که ویژه شعرای غرب است، مایه‌ور و آزموده گشته و این آشنایی با روشنی و عمق فکر آسیایی توأم شده، از امتزاج آن‌ها سبکی دلپسند و مخصوص به وجود آمده است. شیوه شعری این شاعره نیز انس او را با شعرای معروف ایران، مخصوصاً با حکیم ناصر خسرو و سعدی و انصاری و سنایی و جلال‌الدین محمد رومی نشان می‌دهد و این آمیزش، او را از سستی و عدم انسجام الفاظ آزادی بخشیده، اشعار او را منسجم و استوار ساخته است (۱۳۱۵-۱۳۱۴: ۷۴۹). شعر مسمط‌گونه یادیاران از شعرهای معروف پروین است در طول سالیان متمادی بحث‌ها و پژوهش‌های فراوانی درباره این مسمط‌گونه مشهور پروین صورت گرفته؛ اما همچنان نکته‌های پوشیده و پنهان در مورد آن باقی است. استاد زرین‌کوب (۱۳۷۰: ۳۶۳-۳۷۲) و مرحوم دکتر غلامحسین یوسفی هم ضمن مقاله‌ای در مورد اندیشه و شعر پروین اعتصامی مطالبی در منشأ و سرچشمه این شعر بیان کرده‌اند (ر.ک: ۱۳۷۴: ۴۱۳-۴۲۴). در غالب منابع، منشأ این شعر را ترجمه

یوسف اعتصام‌الملک، پدر پروین از قطعه‌ای فرانسوی دانسته‌اند (ر.ک: درودیان، ۱۳۸۵: ۶۹-۷۵. زرین‌کوب، ۱۳۷۴: ۵۷. شفیع‌ی کدکنی، ۱۳۹۰: ۲۷۲-۲۷۳)؛ اما همگی به متن انگلیسی از هوراشیو/ هوراسیو اسمیث ارجاع داده‌اند. در جست‌وجویی که مدت مدیدی هم به درازا کشید، هیچ نشان و ردّ پایی از متن فرانسوی ترجمه اعتصام‌الملک به دست نیامد. از مقایسه متن انگلیسی اسمیث با ترجمه اعتصام‌الملک نتایج ذیل حاصل شد:

(۱) تعداد بندهای سروده اسمیث ۱۳ بند است.

(۱) در ترجمه یوسف اعتصام‌الملک بند ۵ و ۶ نیست، حال معلوم نیست آیا در متن فرانسه (اگر از متن فرانسوی ترجمه کرده باشد؟) هم همین گونه بوده یا این بندها را ترجمه نکرده‌است؟
(۲) معلوم نشد که آیا هوراسیو اسمیث شعر خود را از متن فرانسوی گرفته است یا از جایی دیگر یا اصلاً سروده خود اوست؟!

(۳) ترجمه اعتصام‌الملک در عین سادگی و سبک ژورنالیستی که دارد، بسیار ادیبانه، پخته و هنرمندانه است و مشخصاً سبک و زبان ترجمه بر اندیشه و زبان شعری پروین مؤثر واقع شده است:
(۴) شعر مسمط گونه یادپاران (۱۶۴، صص: ۲۱۸-۲۲۰) پروین در ۱۰ بند البته دقیقاً منطبق بر ترجمه اسمیث نیست؛ اما حال و هوای حاکم بر فضای کلی شعر با ترجمه منطبق است و متن و محتوا هم در مواردی اندک، به متن و محتوای او انطباق دارد.

شعر یاد پاران که براساس ترجمه یوسف اعتصام‌الملک، پدر پروین سروده شده‌است، به قدری زنده و پویاست، انگار شاعر رسم و سنت مومیایی کردن اجساد، و جسد مومیایی شده را از نزدیک یا از موضعی بالا دیده است که این قدر ملموس و عینی توصیف می‌کند و با جسم مومیایی سخن می‌گوید. استاد زرین‌کوب در مورد این حس و هنر عینیت‌پردازی پروین می‌نویسد: «کسی که قطعه پروین را می‌خواند و از ترجمه آن آگاهی ندارد، با تعجب از خود می‌پرسد پروین در کدام موزه دنیا این پیکر مومیایی را دیده یا در کدام مسافرت خارج ممکن است مشاهده کرده باشد که با این لحن عمیق و عبرت‌انگیز با او گفت و شنود می‌کند (زرین‌کوب، ۱۳۷۴: ۵۸). چنان که اشاره شد شعر پروین به‌طور کامل و دقیق برگردان و یا حتی منطبق با متن یوسف اعتصام‌الملک نیست؛ اما شاعر با نگاه کلی‌گرایانه، حال و هوا و فضای کلی شعر را عمیق‌تر و تأثیرگذارتر دریافته، با فضای زندگی فراعنه و اجساد مومیایی‌شده آن‌ها به گونه‌ای حیرت‌انگیز ارتباط برقرار و در شعر خود منعکس کرده‌است.

نتیجه

در این مقاله شعر پروین اعتصامی از منظر مطالعات درون‌فرهنگی و برون‌فرهنگی (بین‌فرهنگی) که از چشم‌اندازهای ادبیات تطبیقی و پژوهش در حوزه پیکره‌های مطالعاتی به حساب می‌آید، مورد بررسی قرار گرفت؛ در بررسی درون‌فرهنگی به نقش، تأثیر و نفوذ عوامل و عناصری مانند زمان، محیط، خانواده، اطرافیان، آشنایان و شخصیت‌های علمی، ادبی و هنری هم‌روزگار پروین در شکل‌گیری و رشد شخصیت هنری او اشاره و نمونه‌هایی ارائه شد. پروین در اثر مأنوس بودن با آثار و اندیشه‌های سعدی، سنایی، ناصر خسرو و مولوی روح و پیام نهفته در اندیشه این شاعران بزرگ را دریافته، با نیازهای حیات مردم زمان خود متناسب‌سازی و بر صحیفه روزگار ثبت کرده‌است. در حوزه نقش و تأثیر عوامل و عناصر برون‌فرهنگی نقش آثاری که از طریق ترجمه وارد ادبیات آن روز ایران شده‌بود، در فراهم کردن مایه و مضمون (سرچشمه‌های فکری) شاعران و نویسندگان امری اجتناب‌ناپذیر می‌نمود؛ همچنان که در حوزه داستان یا رمان‌نویسی به شیوه و سبک مدرن تأثیر انکارناپذیر داشت در قلمرو شعر نیز تأثیر و نفوذ قابل توجهی برجای گذاشت؛ طوری که ادبیات ایران بعد از مشروطه، بسیاری از آثار مدیون نقش و تأثیر ادبیات مغرب‌زمین است.

در بررسی نمودهای درون‌فرهنگی نقش و تأثیر شاعران برجسته هم‌عصر پدر پروین از جمله ملک‌الشعراء بهار و از طریق او حضور سنایی، ناصر خسرو، سعدی و مولوی در شعر پروین به‌طور محسوس قابل درک و دریافت است (نمونه‌ها در متن مقاله) در نمونه‌های به‌وام‌گرفته از ادبیات مغرب‌زمین هم تأثیر و نفوذ ترجمه‌های پدر پروین را در اشعار او به‌وضوح می‌توان دریافت. شعر مسمط‌گونه یاد یاران (به یک مومیایی مصر) که به عنوان نمونه متن‌وام‌گیری شده از ادبیات غرب در این مقاله بررسی شد اقتباس از شعر هوراشیو اسمیث شاعر انگلیسی است که یوسف‌خان اعتصام‌الملک پدر پروین آن را به فارسی ترجمه کرده و پروین براساس ترجمه پدر، شعر یاران را سروده‌است. در این شعر پروین مایه و مضمون را گرفته؛ اما مسحور و تحت‌تأثیر ترجمه پدر یا شعر هوراشیو اسمیث نیست؛ از حال و هوای کلی شعر برمی‌آید که پروین روح نهفته در شعر شاعر انگلیسی را دریافته، با فضای ذهنی و عوالم روحانی شعر هوراسیو (باتوجه به سوابق تاریخی سنت مومیایی در ذهن ایرانیان از روزگاران کهن که مصر اجساد شخصیت‌های بزرگ از جمله فراعنه را مومیایی می‌کردند) ارتباط ذهنی قوی برقرار کرده‌است. جز در مواردی اندک که تأثیر ترجمه پدر در شعر پروین محسوس است

در ساختار کلی شعر، استقلال ادبی و هنر شعری شاعر کاملاً مشهود است.
پی‌نوشت‌ها:

(۱) متن کامل ابیات مثنوی: خطاب حق تعالی به عزرائیل علیه‌السلام کی ترا رحم بر کی بیشتر آمد
ازین خلاق کی جانشان قبض کردی و جواب دادن عزرائیل حضرت را:

حَقِّ بَهْ عِزْرَائِيلَ مِي‌گفت ای تَقِيْب
گفت بر جُمْلَه دَلِم سوزَد بَه دَرْد
تا بگويم کاشکي يَزْدان مــــرا
گفت بر کي بيش تر رَحْم اَمَدت؟
گفت روزي گشتي يي بر موج تيز
پس بگفتي قَبْض کُن جان همه
هر دو بر يک تخته يي دَرْمَانَدند
باز گفتي جان مادر قَبْض کُن
چون زِ مادر بَسْکَلِيدَم طِفْل را
بِس بَدِيدَم دودِ مَاتَم‌هاي زَقْت
گفت حَق آن طِفْل را از فَضْلِ خويش
بيشه يي پُر سوسَن و رِيحان و گل
چشمه‌هاي آب شيرين زُلال
صد هزاران مُرغِ مُطَرَب خوش صدا
بِسْتَرش کردم زِ بَرگِ نَسْتَرَن
گفته من خورشيد را کو را مَکَز
ابر را گفته برو باران مَريز
زين چَمَن اي دِي مَبْرانِ اِعْتِدال

بر کِه رَحْم آمد ترا از هر کُئيب؟
لِيک تَرَسَم اَمْر را اِهْمال کرد
در عِوَض قُربان کُند بَهْرِ فِتِي
از کِه دَل پُر سوز و پريان تر شُدت؟
من شِکَسْتَم ز اَمْر تا شُد رِيز ريز
جَز زَنِي و غيرِ طِفْلي زان رَمه
تخته را آن موج‌ها مي‌رَأندند
طِفْل را بگُذار تنها ز اَمْر کُن
خود تو مي‌داني چه تَلْخ آمد مرا
تَلْخي آن طِفْل از فِکْرَم نرفت
موج را گفتم فَکَن در بيشه‌ايش
پُر درختِ ميوه‌دارِ خوش‌اَکَل
پَروريدم طِفْل را با صد دَلال
اَنَدَر آن روضه فَکَنده صد نوا
کرده او را ايمِن از صَدْمه‌ي فِتن
باد را گفته برو آهسته وَز
بَرَق را گفته برو مَگْرائِ تيز
پَنجِه اي بَهْمَن! بَرين روضه مَمال

(مولوی، ۱۰۲۸، ۱۳۷۳، ابیات: ۴۷۹۷ - ۴۸۱۴)

(۲) به یک مومیایی از هوراشیو اسمیث شاعر انگلیسی (۱۷۷۹ - ۱۸۴۰):

And thou hast walked about (how strange a story!)
 In Thebes's streets three thousand years ago,
 When the Memnonium was in all its glory,
 And time had not begun to overthrow
 —Those temples, palaces, and piles stupendous
 —Of which the very ruins are tremendous.

Speak! For thou long enough hast acted dummy.
 Thou hast a tongue,—come, let us hear its tune;
 Thou'rt standing on thy legs, above ground, mummy!
 Revisiting the glimpses of the moon,—
 —Not like thin ghosts or disembodied creatures,
 —But with thy bones and flesh, and limbs and features.

Tell us—for doubtless thou canst recollect—
 to whom should we assign the Sphinx's fame?
 Was Cheops or Cephrenes architect
 of either pyramid that bears his name?
 —Is Pompey's Pillar really a misnomer?
 —Had Thebes a hundred gates, as sung by Homer?

Perhaps thou wert a Mason, and forbidden
 By oath to tell the secrets of thy trade,—
 Then say what secret melody was hidden
 In Memnon's statute, which at sunrise played?
 —Perhaps thou wert a Priest,—if so, my struggles
 —are vain, for priestcraft never owns its juggles.

Perhaps that very hand, now pinioned flat,
 Has hob-a-nobbed with Pharaoh, glass to glass;
 Or dropped a halfpenny in Homer's hat;
 Or doffed thine own to let Queen Dido pass;
 —Or held, by Solomon's own invitation,
 —A torch at the great temple's dedication.

I need not ask thee if that hand, when armed,
 Has any Roman soldier mauled and knuckled;

For thou wert dead and buried and embalmed
 Ere Romulus and Remus had been suckled:
 —Antiquity appears to have begun
 —Long after thy primeval race was run.

Thou couldst develop—if that withered tongue
 Might tell us what those sightless orbs have seen—
 How the world looked when it was fresh and young,
 And the great deluge still had left it green;
 —Or was it then so old that history's pages
 —Contained no record of its early ages?

Still silent! Incommunicative elf!
 Art sworn to secrecy? Then keep thy vows;
 But prithee tell us something of thyself,—
 Reveal the secrets of thy prison-house;
 —Since in the world of spirits thou hast slumbered,
 —What hast thou seen, what strange adventures numbered?

Since first thy form was in this box extended,
 We have, above ground, seen some strange mutations:
 The Roman empire has begun and ended,
 New worlds have risen, we have lost old nations;
 —And countless kings have into dust been humbled,
 —While not a fragment of thy flesh has crumbled.

Didst thou hear not the pother o'er thy head,
 When the great Persian conqueror, Cambyses,
 Marched armies o'er thy tomb with thundering tread,—
 O'erthrew Osiris, Orus, Apis, Isis;
 —And shook the pyramids with fear and wonder,
 —When the gigantic Memnon fell asunder?

If the tomb's secrets may not be confessed,
 The nature of thy private life unfold:
 A heart has throbbed beneath that leathern breast,
 And tears adown that dusty cheek have rolled;

—Have children climbed those knees, and kissed that face?
—What was thy name and station, age and race?

Statue of flesh,—Immortal of the dead!
Imperishable type of evanescence!
Posthumous man,—who quit'st thy narrow bed,
And standest undecayed within our presence!
—Thou wilt hear nothing till the Judgment morning,
—When the great trump shall thrill thee with its warning.

Why should this worthless tegument endure,
If its undying guest be lost forever?
O, let us keep the soul embalmed and pure
In living virtue, that when both must sever,
—Although corruption may our frame consume,
—The immortal spirit in the skies may bloom! (www.bartleby.com/lit-hub/the-worlds-best-poetry/address-to-the-mummy-)

منابع

- اعتصامی پروین (۱۳۷۸) دیوان اشعار، با مقدمه ملک‌الشعرا بهار، به‌اهتمام حسن احمدی گیوی، تهران، نشر قطره.
- اعتصام الملک یوسف (۱۳۲۱) مجله بهار، دوره دوجلدی، تهران، کتابخانه مجلس
- _____ (۱۳۳۹) مجله بهار سال دوم شماره ۲ مورخ خرداد ۸۴۳ جلالی، تهران،
- براهنی، رضا (۱۳۷۱) **طلا در مس** (در شعر و شاعری)، جلد ۱، ناشر: نویسنده.
- جلال‌الدین محمدبن محمدابن‌الحسین‌البلخی ثم الرومی (۱۳۷۳) **مثنوی و معنوی**، تصحیح رینولد. نیکلسن، به‌اهتمام نصرالله پورجوادی، چ دوم، تهران، امیرکبیر.
- حمیدیان، سعید (۱۳۷۳) نقد پروین، نشریه زبان و ادبیات فارسی، بهار و تابستان، ش: ۴ و ۵، صص: ۵۵-۸۶.
- درودیان ولی‌الله (۱۳۸۵) **سرچشمه‌های مضامین شعر امروز ایران**، تهران، نشر نی.
- دومینگز سزار و دیگران (۱۳۹۹) **درآمدی بر ادبیات تطبیقی**، ترجمه مسعود فرهمندفر،

- روشنک اکرمی، تهران، انتشارات سیاه‌رود.
- زرین کوب عبدالحسین (۱۳۷۰) **با کاروان حله**، چاپ ششم، انتشارات علمی.
 - _____ (۱۳۷۴) **دفتر ایام**، چ: سوم، تهران، انتشارات علمی.
 - سعدی مصلح‌بن عبدالله (۱۳۶۹) **کلیات سعدی**، تصحیح محمد علی فروغی، چ: هشتم، تهران، امیرکبیر.
 - _____ (۱۳۶۷) **بوستان تصحیح و توضیح: غلامحسین یوسفی**، خوارزمی، تهران.
 - سنائی حکیم ابوالمجد مجدودابن آدم (۱۳۶۲) **دیوان اشعار** به اهتمام تقی مدرس‌رضوی، انتشارات سنایی، تهران.
 - شفیع‌ی کدکنی محمدرضا (۱۳۸۰) **شعر معاصر عرب**، انتشارات سخن، تهران.
 - _____ (۱۳۹۰) **با چراغ و آینه**، چاپ دوم، انتشارات سخن، تهران.
 - صورتگر لطفعلی (۱۳۱۴-۱۳۱۵) **تقریظ بر دیوان خانم پروین اعتصامی**، مجله مهر، شماره ۷، صص: ۷۴۸-۷۴۹.
 - عبیدی‌نیا محمدمیر و طاهر لاوژه (۱۳۸۹) «نقد ساختاری اشعار پروین اعتصامی» نوشته منتشر شده در مجله زبان و ادب فارسی شماره ۲ (دانشگاه آزاد اسلامی واحد سنندج) بهار صص: ۹۹-۱۱۸.
 - کریمی حکاک احمد (۱۳۸۴) **طلیعه تجدد در شعر فارسی**، ترجمه مسعود جعفری، تهران، مروارید.
 - کیانوش محمود (۲۰۱۳) **پروین دختر ناصر خسرو و عالمتاج قائم‌مقامی**، مادر بزرگ فروغ فرخ‌زاد، لندن.
 - گرکانی فضل‌الله (۱۳۵۶/۲۵۳۶) **تهمت شاعری**، نشر روزنه، تهران.
 - مشرف مریم (۱۳۹۱) **پروین اعتصامی پایه‌گذار ادبیات نئوکلاسیک در ایران**، انتشارات سخن.
 - _____ (۱۳۹۰) «مفهوم تجدد و رویکرد نئوکلاسیک در دیوان پروین اعتصامی»، پژوهشنامه ادبیات تعلیمی، شماره ۱۱، صص ۱۳۵-۱۵۲.
 - مولوی جلال‌الدین محمد (۱۳۷۳) **مثنوی مولوی**، به کوشش هاشم توفیق‌سبحانی، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
 - ناصر خسرو قبادیانی (۱۳۵۷) **دیوان اشعار**، تصحیح مجتبی مینوی و مهدی محقق، تهران.

- انتشارات دانشگاه تهران با همکاری موسسه اسلامی دانشگاه مک‌گیل کانادا.
- نامور مطلق بهمن (۱۴۰۱) ادبیات تطبیقی (مفاهیم، مکاتب، انواع و پیکره‌ها) قم، نشر لوگوس.
 - یوسفی غلامحسین (۱۳۷۳) چشمه روشن، چ: پنجم، تهران، انتشارات علمی.
 - Daiches David (19۸۱) **Critical Approaches to Literature**, 2nd Edition, New York: Longman.
 - Wellek, Rene (2009) **the Crisis of Comparative Literature**, the Princeton Sourcebook in Comparative Literature: from the European Enlightenment to the Global Present. Ed. David Damrosch, Natalie Melas, Mbongiseni Buthelezi. Princeton: Princeton UP, 161-172. [originally: 1959]
 - <https://www.bartleby.com/lit-hub/the-worlds-best-poetry/address-to-the-mummy-at-belzonis-exhibition/>